

9. Мелех Л. В. Становлення доказового права на етнічних українських землях : історико-правовий аспект / Л. В. Мелех // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2015. – № 3. – С. 3–16.
10. Российское законодательство X–XX веков. В девяти томах. – Т. 4. Законодательство периода становления абсолютизма / Отв. ред. тома А. Г. Маньков ; Под общ. ред. О. И. Чистякова. – М. : Юридическая литература, 1986. – 512 с.
11. Памятники русского законодательства 1649–1832 гг., издаваемые императорской академией наук. Т. 2. Наказ императрицы Екатерины II, данный комиссии о сочинении проекта нового уложения. Под ред. Н. Д. Чечулина. – С-Петербург, 1907. – 334 с.
12. Российское законодательство X–XX веков. В девяти томах. – Т. 5. Законодательство периода расцвета абсолютизма / Отв. ред. тома Е. И. Индова ; Под общ. ред. О. И. Чистякова. – М. : Юридическая литература, 1987. – 528 с.

УДК 343.98

ТАКТИЧНА МОДЕЛЬ ПРОЦЕСУ ОЦІНКИ ДОСТОВІРНОСТІ ПОКАЗАНЬ СВИДКІВ

THE TACTICAL MODEL OF THE PROCESS OF ASSESSING THE RELIABILITY OF TESTIMONIAL EVIDENCE

Колеснікова І.А.,

к.ю.н., асистент кафедри криміналістики

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Стаття присвячена вивченню процесу моделювання події злочину під час допиту свідків. Розглянуто особливості відтворення події злочину свідком та сприйняття її слідчим під час допиту. Запропоновано тактичну модель процесу оцінки достовірності показань свідків. Обґрунтовано, що результат моделювання події злочину залежить від кожного учасника слідчої (розшукової) дії.

Ключові слова: криміналістична тактика, моделювання події злочину, допит свідків, засоби криміналістичної тактики, тактичні моделі.

В статье рассматриваются актуальные вопросы процесса моделирования события преступления во время допроса свидетелей. Предложена тактическая модель процесса оценки достоверности показаний свидетелей. Обосновано, что результат моделирования события преступления во время допроса зависит от каждого участника следственного (розыскного) действия.

Ключевые слова: криминалистическая тактика, моделирование события преступления, допрос свидетелей, средства криминалистической тактики, тактические модели.

The article is devoted to the investigation of the process of modeling the crime during the interrogation of witnesses. Attention is focused on the fact that the optimization of the crime investigation requires the active use of a variety means of criminalistics tactics: tactical of recommendations, tactical of methods, systems of tactical of methods, among that a considerable place is occupied by tactical models.

The analysis of problems of modeling the crime by an investigator predefined by that a testimony of participants in the process is first of all a subjective reflection of objective reality. It depends on the individual features of perception, memory, to the personal interest interrogated and others like that. It is stressed that an important task of the investigator is establishment of reliable testimonies, to dissociate from them of the inexact, incomplete, distorted or erroneous information. It is established that a logically ordered system of the tactical methods, that would be aimed at achieving this goal, is absent for today. It is argued that it is very important to develop a tactical model of the process of assessing the reliability of testimonial evidence. The process of assessing the reliability of testimonial evidence consists in the selection of them from erroneous and consciously false.

The investigators were asked to use the tactical model of the process of assessing the reliability of testimonial evidence, that consists of such constituents: 1) diagnostics of accordance of the testimonies who was interrogated to his subjective character of the perceived crime; 2) diagnostics of contradictions in the testimonial evidence; 3) diagnostics of the honest mistakes in testimonies.

Key words: forensic tactics, modeling of crime events, questioning of witnesses, means of criminalistic tactics, tactical models.

Як свідчить слідча практика, значна частина нерозкритих злочинів обумовлена недостатнім умінням слідчого отримувати, виявляти, оцінювати та використовувати інформацію, яка повідомляється учасниками кримінального провадження. Особливо важливим та психологічно складним завданням є отримання достовірних показань, відокремлення від них неточної, неповної, перекрученої або помилкової інформації під час проведення слідчих (розшукових) дій (особливо допиту) та моделювання події злочину на підставі отриманих показань.

За останні десятиріччя відбулися суттєві зміни у підходах до розуміння предмету криміналістичної тактики, виникли нові напрями, сформувались окремі наукові теорії. Оптимізація діяльності досудового слідства потребує активного застосування різноманітних засобів криміналістичної тактики: тактичних рекомендацій, тактичних прийомів, систем тактичних прийомів, серед яких значне місце посідають тактичні моделі.

Окремі проблеми криміналістичної тактики були предметом дослідження таких учених, як: А. М. Алексєєв, В. П. Бахін, Р. С. Белкін, В. Є. Богінський, О. М. Васильєв, Н. І. Гаврилова, Г. Г. Доспулов, В. О. Коновалова, С. Я. Розенблїт, В. Ю. Шепітько, М. Л. Якуб та ін., проте

питання застосування тактичних моделей під час допиту свідків залишилися нерозглянутими.

Показання свідків являють собою словесний опис образів і динамічних уявлень. Такий опис події та сама подія можуть повністю не збігатися. Одні й ті самі слова, фрази, повідомлені різними людьми, можуть мати різні зміст і наповнення. З'ясування того, що дійсно міститься за повідомленням, що мається на увазі під певним поняттям, терміном, й становить головну мету пізнавальної діяльності слідчого під час допиту [1, с. 529, 530].

Під час діагностики мислення слідчого проходить шлях від явища до його сутності, від наслідків – до їх причин, від відображення – до аналізу їх ідентифікаційних можливостей [1, с. 498]. Проблеми моделювання події злочину слідчим на підставі отриманих показань допитуваного зумовлені тим, що показання учасників процесу є насамперед суб'єктивним відображенням об'єктивної дійсності, і припускає його залежність від індивідуальних особливостей сприйняття, пам'яті, сугестивності, зацікавленості допитуваного тощо. Тому важливим завданням слідчого є встановлення достовірних показань, відокремлення від них неточної, неповної, перекрученої або помилкової інформації. На сьогодні відсутня логічно впорядко-

вана система тактичних прийомів, що була б спрямована на досягнення зазначеної мети. Відтак дуже важливою є розробка тактичної моделі процесу оцінки достовірності показань свідків, яка дозволить слідчому провести допит на більш високому рівні та підвищити ефективність досудового слідства в цілому.

З цією метою пропонуємо практичним працівникам використовувати тактичну модель процесу оцінки достовірності показань свідків, яка складається з таких складових: 1) діагностика відповідності показань допитуваного його суб'єктивному образу сприйнятої події кримінального правопорушення; 2) діагностика суперечностей у показаннях допитуваного; 3) діагностика добросовісних помилок у показаннях.

Допит є процесом ретельної перевірки та з'ясування особливостей кожної стадії їх формування, з метою встановлення конкретних причин та умов, які привели до перекручення інформації [2, с. 82]. Процес встановлення достовірності показань свідків полягає у виокремленні їх із помилкових та свідомо неправдивих. Під час процесу оцінки достовірності показань свідків слідчим або визнаються останні такими, або виявляються помилкові чи свідомо неправдиві показання свідка.

З метою діагностики показань свідків у психологічній літературі рекомендується кожне показання розглядати з п'яти позицій: а) був у дійсності описуваний у показаннях факт або його не було; б) знає або не знає допитуваний про існування (не існування) цього факту; в) відповідає чи не відповідає його повідомлення знанням (незнанням) цього факту; г) з огляду на все попереднє це повідомлення оцінюється як достовірне або неістинне; д) воно при цьому кваліфікується як щире або як неправдиве [3, с. 87]. Встановлення відповідності показань допитуваного його суб'єктивному образу щодо сприйнятої події кримінального правопорушення (правдивості показань) чи повідомлення свідком свідомої неправди не випадково визначається першою складовою тактичної моделі процесу оцінки достовірності показань свідків, оскільки саме виявлення свідомої неправди чи повідомлення правдивої інформації визначає відповідну слідчу ситуацію (конфліктну чи безконфліктну), від якої залежатимуть усі подальші складові тактичної моделі та відповідні тактичні прийоми допиту.

У психологічній літературі містяться певні рекомендації щодо встановлення правдивості показань. Так, деякі автори зазначають, що під час допиту слідчий має відокремлювати факти, описані впевнено, від тих, які повідомляються з певним сумнівом. Важливо з'ясувати, чим зумовлені впевненість чи сумнів з боку свідка, а також умови сприйняття ним цього факту [4, с. 226]. Думка про те, що стан впевненості чи неупевненості у своїх показаннях може відобразити їх достовірність, є спірною, оскільки свідок, який бажає допомогти слідству та впевнено дає добросовісні показання щодо події кримінального правопорушення, може добросовісно помилятися через різні причини. А, отже, показання, що надаються впевнено, не завжди достовірні, і тому слідчий повинен у першу чергу звертати увагу на їх змістовний бік, відповідність повідомленої інформації іншим доказам у кримінальному провадженні, а не на впевненість чи неупевненість свідка під час давання показань.

Заслужують на увагу критерії оцінки відповідності показань допитуваного його суб'єктивному образу щодо сприйнятої події кримінального правопорушення (правдивості показань), які виокремлюють деякі науковці [5, с. 17; 6, с. 325, 326]. До таких належать: 1) компетентність свідка (коли характер його показань, індивідуальні особливості дають змогу зробити висновок про те, що він нездатний вигадати події, що описує); 2) рівень мовних здібностей свідка (відповідність мовних особливостей свідка його культурному рівню, професійній належності, лексичному запасу тощо); 3) унікальність показань (по-

казання додають індивідуальності та неповторності події, що описується); 4) наявність великої кількості деталей; 5) емоційна насиченість показань; 6) критерій невідповідностей (добросовісний свідок не намагається усунути невідповідності, джерело яких йому самому невідоме).

Перераховані критерії виконують діагностичну функцію. Вони дозволяють слідчому під час допиту припустити: чи мають місце правдиві показання, чи допитуваний повідомляє свідому неправду. В цих наукових здобутках трапляються й деякі неточності. Так, твердження про те, що ці критерії є критеріями достовірності інформації, яка надходить від допитуваного, на нашу думку, викликає деякі зауваження. З огляду на те, що «достовірність – це відповідність доказів об'єктивній дійсності» [7, с. 57], а «правдивість» визначається як відповідність висловів, слів того, хто говорить, його думкам і переконанням [8, с. 357], ці критерії слід визнати критеріями відповідності показань допитуваного його суб'єктивному образу щодо сприйнятої події кримінального правопорушення (правдивості показань).

«Правда» обмежена суб'єктивною здатністю сприйняття, особливостями пам'яті свідка, умовами, в яких відбувалися збереження інформації і подальше її передавання (ретрансляція) іншим особам [6, с. 13]. Переконаність в істинності думки не може бути гарантією, критерієм її істинності. Людина може вважати безумовно вірним положення, яке насправді об'єктивно є помилковим [9, с. 22]. Ці критерії – лише перший крок до встановлення достовірності показань. Вони дають змогу припустити: чи мають місце правдиві або неправдиві показання допитуваного, після чого виникає необхідність у більш ґрунтовному дослідженні змістовної частини показань, що зумовлює виокремлення такої складової тактичної моделі, як діагностика суперечностей у показаннях допитуваних, які після використання слідчим критеріїв відповідності показань допитуваного його суб'єктивному образу щодо сприйнятої події кримінального правопорушення було визнано правдивими. Так, О. М. Васильєв для встановлення достовірності, правдивості та свідомої неправди допитуваного пропонує застосовувати криміналістичний аналіз показань, що містить такі прийоми: 1) оцінка загальної правдоподібності показань; 2) встановлення можливості безпосереднього сприйняття фактів особою, про які вона дає показання; 3) перевірка внутрішньої відповідності окремих частин показань; 4) перевірка відповідності змісту показань іншим доказам; 5) особисте спостереження за допитуваним [10, с. 300-306]. На наше переконання, наведена сукупність тактичних прийомів викликає деякі зауваження. Окремі із запропонованих автором тактичних прийомів (оцінка загальної правдоподібності показань; встановлення можливості безпосереднього сприйняття фактів особою, про які вона дає показання) не є такими у розумінні цього поняття. Такі ж тактичні прийоми, як перевірка внутрішньої відповідності окремих частин показань, відповідності змісту показань іншим доказам, що запропоновані автором, заслуговують на увагу. Вони частково передбачають деякі елементи другої складової тактичної моделі процесу оцінки достовірності показань свідків – діагностики суперечностей у показаннях допитуваного, які після використання критеріїв відповідності показань допитуваного його суб'єктивному образу щодо сприйнятої події кримінального правопорушення були визнані правдивими. Сказане вище ще раз підтверджує необхідність ґрунтовного дослідження даної складової тактичної моделі.

З метою діагностики суперечностей у показаннях свідків у криміналістичній літературі також запропоновано деякі тактичні прийоми. Так, Л. М. Карнеева слушно наголошує на тому, що остаточне рішення стосовно достовірності окремого доказу може бути прийнято лише після його зіставлення з іншими доказами, а потім – з їх сукуп-

ністю [7, с. 41]. Хоча, коли йдеться про показання допитуваних, така позиція авторів, які обмежуються тільки цим тактичним прийомом, стверджуючи, що перевірка достовірності показань під час допиту передбачає їх зіставлення з іншими вже зібраними у кримінальному провадженні доказами [11, с. 126; 12, с. 5], потребує деталізації.

Цей тактичний прийом спрямовано на досягнення проміжної мети – встановлення наявності чи відсутності суперечностей у показаннях допитуваного, кінцевою ж метою є з'ясування достовірної інформації у кримінальному провадженні. Так, М. І. Єнікєєв слушно зазначає, що під час діагностики показань допитуваного треба звертати увагу на: а) логічний зв'язок між показаннями, які повідомляються, їх суперечливість або відповідність; б) відповідність чи невідповідність показань іншим доказам; в) загальні психофізіологічні можливості даного свідка [1, с. 533]. Деякі автори дещо розширили наведений перелік тактичних прийомів, до яких відносять: 1) зіставлення тих обставин події, які по-різному описані у показаннях одного й того самого свідка, наданих у різний час; 2) зіставлення пов'язаних між собою та похідних обставин події, встановлених під час допиту; 3) зіставлення окремих обставин події, висвітлених у показаннях особи, з іншими даними про ту саму подію [5, с. 107; 12, с. 6, 7].

На окремих із названих вище тактичних прийомів зупиняється також О. Я. Переверза, яка підкреслює, що під час допиту необхідно проаналізувати показання з точки зору того, як особа описує обставини під час одного допиту і під час інших; чи припускається вона при цьому суперечливих описів і висловлювань [13, с. 10]. На нашу думку, цей перелік тактичних прийомів доцільно доповнити таким прийомом, як зіставлення фактів, що повідомляються допитуваним, з природним перебігом події. За результатами анкетування та інтерв'ювання слідчих прокуратури, Міністерства внутрішніх справ України та Служби безпеки України було встановлено, що практичні працівники під час оцінки достовірності показань допитуваних використовують такі тактичні прийоми: зіставлення тих обставин події, які по-різному описано у показаннях одного й того самого свідка, наданих у різний час (54,8% практичних працівників); зіставлення пов'язаних між собою та похідних обставин події, встановлених під час допиту (23,2%); зіставлення окремих обставин події, висвітлених у показаннях особи, з іншими даними про ту саму подію (53,6%); зіставлення фактів, які повідомляються допитуваним, з природним перебігом події (55,2%); на інше вказали 3,6% респондентів. Представлену сукупність тактичних прийомів доцільно розглядати в послідовності зменшення відсотка їх застосування практичними працівниками.

Отже, перелік тактичних прийомів матиме таку послідовність: 1) зіставлення фактів, що повідомляються допитуваним, із природним перебігом події; 2) зіставлення тих обставин події, які по-різному описані у показаннях одного й того самого свідка, наданих у різний час; 3) зіставлення окремих обставин події, висвітлених у показаннях особи, з іншими даними про ту саму подію; 4) зіставлення пов'язаних між собою та похідних обставин події, встановлених у процесі допиту.

Зазначені тактичні прийоми виконують діагностичну функцію. Вони надають можливість встановити наявність чи відсутність суперечностей у показаннях допитуваного, які після використання відповідних критеріїв відповідності показань допитуваного його суб'єктивному образу щодо сприйнятої події кримінального правопорушення було визнано правдивими. За наявності ж суперечностей у правдивих показаннях можуть виникати такі ситуації: а) мають місце достовірні показання допитуваного (недостовірну інформацію одержано під час слідчих дій, які передували даному допиту); б) мають місце добросовісні помилки у показаннях допитуваного (неумисне перекручення сприй-

нятої інформації). Отже, встановлення суперечностей у показаннях допитуваного не зумовлює остаточного виявлення добросовісних помилок, а тільки дає можливість припустити той факт, що суперечності могли виникнути через добросовісні помилки. Тому після встановлення наявності суперечностей у правдивих показаннях свідків виникає необхідність діагностувати добросовісні помилки у цих показаннях, що й становить третю складову тактичної моделі.

Третя складова тактичної моделі – діагностика добросовісних помилок у показаннях допитуваних, спрямована на з'ясування причин виявлених суперечностей, а саме: чи виникли дані суперечності через добросовісні помилки допитуваного, чи показання свідка є достовірними, а суперечності виникли через недостовірність інформації, яка була встановлена на попередніх слідчих діях. В юридичній літературі робилися спроби виокремити сукупність тактичних прийомів виявлення добросовісних помилок у показаннях допитуваного. Так, О. Я. Переверза пропонує виявити помилки сприйняття, а потім усунути їх під час допиту, тому необхідно проаналізувати показання з погляду того, скільки часу може знадобитись особі для виконання тих чи інших операцій, дій; чи могла особа в описуваних нею умовах сприйняти те, про що вона дає показання (зокрема, у випадку швидкоплинності події); чи могла бути в описуваних особою умовах така кількість об'єктів і суб'єктів; чи могли події відбутись у тій чи іншій послідовності й у тому чи іншому обсязі; чи могли предмети, об'єкти, що описуються, мати ті властивості, якими їх наділяє особа, що дає показання [13, с. 10].

Така сукупність тактичних прийомів викликає деякі критичні зауваження. Тактичні прийоми, запропоновані автором, не є такими у розумінні цього поняття. Їх слід визнати метою, на досягнення якої й мають бути спрямовані тактичні прийоми оцінки достовірності показань допитуваних.

Основним же тактичним прийомом виявлення добросовісних помилок, на нашу думку, виступає постановлення різних запитань. Їх класифікацію докладно досліджено в юридичній літературі О. В. Фуніковою, О. С. Подшибякіним, Г. О. Зоріним та ін. Тому нашу увагу буде зосереджено не на їх різновидах, а на змістовному наповненні. Під час допиту основні запитання, спрямовані на одержання об'єктивної інформації, повинні чергуватися із запитаннями діагностичного характеру, що дозволяють оцінити ступінь суб'єктивності співрозмовника. З огляду на особливості незацікавленої позиції свідка інформаційна структура запитань охоплює такі чинники: 1) об'єктивного характеру: безпосереднє встановлення обставин, що цікавлять слідство, а також їх уточнення й деталізація; 2) суб'єктивного характеру: а) психологічні особливості сприйняття, запам'ятовування та відтворення інформації; б) суб'єктивна оцінка особою інформації, яку вона сприймає і відтворює; в) мотиви можливого перекручення інформації [14, с. 26]. З'ясування і врахування умов сприйняття є необхідним для розмежування неправдивих і помилкових показань [15, с. 6]. Отже, постановка запитань має сприяти з'ясуванню особливостей процесу сприйняття, запам'ятовування та відтворення інформації щодо події кримінального правопорушення. А на досягнення зазначеної мети спрямовуватимуться такі тактичні прийоми, як постановлення основних, додаткових, доповнюючих, уточнювальних, нагадуючих, деталізуючих та контрольних запитань.

З метою перевірки та оцінки достовірності показань В. В. Печерський пропонує такі тактичні прийоми допиту, спрямовані на з'ясування особливостей процесу сприйняття, запам'ятовування та відтворення: а) з'ясувати фізичні, фізіологічні та інші особливості суб'єкта сприйняття; б) встановити умови сприйняття; в) визначити особливості співвідношення «об'єкт і фон сприйняття» (які

саме об'єкти та їх деталі сприймалися, що було фоном [16, с. 53]. Виявленню добросовісних помилок у показаннях свідків значною мірою буде сприяти з'ясування умов та суб'єктивних можливостей допитуваної особи під час сприйняття події кримінального правопорушення в цілому та окремих її елементів. Для досягнення цієї мети доречно використовувати такі тактичні прийоми, як постановка уточнюючих, деталізуючих та контрольних запитань.

Вивчення й аналіз літературних джерел дозволяє нам виокремити такі тактичні прийоми діагностики добросовісних помилок у показаннях допитуваних: 1) постановку запитань з метою: а) з'ясування об'єктивних умов сприйняття; б) встановлення психологічного стану свідка під час сприйняття і стану його органів чуття; 2) зіставлення показань свідка з його психологічним портретом; 3) постановку запитань для визначення: а) виду запам'ятовування й особливостей пам'яті допитуваного (типу, виду); б) часу, який сплинув із моменту події кримінального правопорушення; 4) постановку запитань з метою з'ясування джерел, з яких допитуваному стали відомі факти, що повідомляються ним під час допиту; 5) пропозицію свідкові обґрунтувати свої оціночні показання конкретними фактами з метою виявлення суб'єктивної оцінки допитуваним інформації, яка ним сприймалася. Наведена сукупність тактичних прийомів діагностики добросовісних помилок у показаннях свідків дає можливість не тільки вчасно виявити такі помилки, а й встановити, на якій саме стадії формування показань вони виникли, залежно від чого слідчий у подальшому застосовуватиме систему тактичних прийомів нейтралізації добросовісних помилок у показаннях свідків.

Запропонована тактична модель процесу оцінки достовірності показань допитуваних має такі складові: перша – діагностика відповідності показань допитуваного суб'єктивному образу сприйнятої ним події кримінального правопорушення з використанням певних критеріїв: а) компетентності свідка (коли характер його показань, індивідуальні особливості дозволяють зробити висновок, що він не здатен придумати події, що описуються); б) рівня мовних здібностей свідка (відповідність мовних особливостей показань свідка його культурному рівневі,

професійній приналежності, лексичному запасові тощо); в) унікальності показань (показання додають індивідуальності й неповторності події, що описується); г) наявності великої кількості деталей; д) емоційної насиченості показань; е) наявності невідповідностей (добросовісний свідок не намагається усунути невідповідності, джерело яких йому самому невідоме). Після визнання показань свідка правдивими, слідчий переходить до другої складової – діагностики суперечностей у показаннях допитуваного: а) зіставлення фактів, що повідомляються допитуваним, із природним перебігом події; б) зіставлення тих обставин події, які по-різному описані у показаннях одного й того самого свідка, наданих у різний час; в) зіставлення окремих обставин події, висвітлених у показаннях особи, з іншими даними про ту саму подію; г) зіставлення пов'язаних між собою та похідних обставин події, встановлених у процесі допиту. Після встановлення наявності суперечностей у правдивих показаннях свідків слід переходити до третьої складової – діагностики добросовісних помилок у показаннях допитуваного: 1) постановки запитань з метою: а) з'ясування об'єктивних умов сприйняття; б) встановлення психологічного стану свідка під час сприйняття і стану його органів чуття; 2) зіставлення показань свідка з його психологічним портретом; 3) постановки запитань для визначення: а) виду запам'ятовування й особливостей пам'яті допитуваного (типу, виду); б) часу, який сплинув із моменту події кримінального правопорушення; 4) постановки запитань з метою з'ясування джерел, з яких допитуваному стали відомі факти, що повідомляються ним під час допиту; 5) пропозиції свідкові обґрунтувати свої оціночні показання конкретними фактами з метою виявлення суб'єктивної оцінки допитуваним інформації, яка ним сприймалася.

Запропонована тактична модель процесу оцінки достовірності показань свідків, з урахуванням індивідуальних особливостей кримінального правопорушення та особи допитуваного, дозволить слідчому своєчасно одержати, виявити, оцінити й використати інформацію, що надійшла від свідків, у результаті чого підвищиться рівень ефективності пізнавальної та організаційної діяльності органів досудового слідства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Еникеев М. И. Общая, социальная и юридическая психология : [учеб. для вузов] / М. И. Еникеев. – СПб. : Питер, 2003. – 752 с.
2. Суворова Л. А. Идеальные следы в криминалистике / Л. А. Суворова. – М. : Юрлитинформ, 2006. – 200 с.
3. Ратинов А. Р. Судебная психология для следователей : [учеб. пособ.] / А. Р. Ратинов. – М. : Юрлитинформ, 2001. – 352 с.
4. Козляковский П. А. Юридична психологія : [навч. посіб.] / П. А. Козляковський, А. П. Козляковський. – Миколаїв : Дизайн і поліграфія, 2006. – 424 с.
5. Гаврилова Н. И. Ошибки в свидетельских показаниях (происхождение, выявление, устранение) : [метод. пособ.] ; под ред. А. Р. Ратинова. – М. : ВНИИПП, 1983. – 136 с.
6. Криміналістика : підруч. / В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова, В. А. Журавель [та ін.] : за ред. В. Ю. Шепітька. – 5-те вид., пер. та доп. – К. : Ін Юре, 2016. – 640 с.
7. Карнеева Л. М. Доказательства в советском уголовном процессе / Л. М. Карнеева. – Волгоград : ВСШ, 1988. – 68 с.
8. Философский энциклопедический словарь [ред. сост. Е. Ф. Губский, Г. В. Коралева, В. А. Лутченко]. – М. : ИНФРА-М, 1997. – 576 с.
9. Селиванов Ф. А. Заблуждение и пороки / Ф. А. Селиванов. – Томск : Изд-во Томского ин-та, 1965. – 129 с.
10. Криминалістика : [учеб.] ; под ред. А. Н. Васильева. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1980. – 496 с.
11. Казинян Г. С. Проблемы эффективности следственных действий : [моногр.] / Г. С. Казинян, А. Б. Соловьев. – Ереван : Изд-во Ереван. ун-та, 1987. – 216 с.
12. Кертэс И. Тактика и психологические основы допроса / И. Кертэс ; под общ. ред. А. И. Винберга. – М. : Юрид. лит., 1965. – 164 с.
13. Переверза О. Я. Формування неправдивих показань, система тактичних прийомів їх виявлення та подолання : автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.09 / О. Я. Переверза. – Х., 2000. – 19 с.
14. Фунікова О. В. Теоретичні основи класифікації запитань у криміналістиці : [моногр.] / О. В. Фунікова ; за ред. В. Ю. Шепітька. – Х. : Право, 2008. – 144 с.
15. Весельський В. К. Сучасні проблеми допиту (процесуальні, організаційні і тактичні аспекти) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.09 / В. К. Весельський. – К., 1999. – 126 с.
16. Печерський В. В. Типовые программы допроса на предварительном и судебном следствии : [учеб.-практ. пособ.] / В. В. Печерский. – М. : Изд-во «Юрлитинформ», 2005. – 336 с.